

Tóth Gergely István

Historia querelarum

*Sérelmekből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál
Historia diplomatica című munkájában**

A szakirodalomban régóta megfogalmazott állítás, hogy a magyarországi protestáns egyháztörténet-írás a 17. század végén virágzott fel. A jelenség egyrészt külföldi hatásra vezethető vissza. Ismertek Johannes Laetus holland egyháztörténész panasza a magyarországi egyházi história hiánya miatt, illetve az ugyancsak egyháztörténettel foglalkozó Daniel Ernst Jablonski érdeklődése, illetve kapcsolatfelvételi kísérletei magyar tudósokkal.¹ Jelentősebb tényező volt viszont a börtönre és gályarabságra ítélt lelkészek egész Európában visszhangzó botránya, illetve a fogságban elhunytak és a túlélők körül kialakult protestáns mártírkultusz, amely egyben a honi protestáns egyházak története iránt is felkeltette a külföldi tudósok érdeklődését.² Ami a belső indítékokat illeti, azok is nyilvánvalóak: a létükben fenyegetett egyházak képviselői fontosnak tartották, hogy saját múltjukat a saját értelmezésükben papírra vessék, s egyben leltárt készítsenek a veszteségekről – legyen az akár törvényben biztosított szabadság, akár gyülekezet, templom vagy iskola.

Historia diplomatica: a mű és szerzője

Az 1670 utáni évtizedekben írt honi egyháztörténeti művek sorába jól illeszkedik az 1710-ben névtelenül megjelent *Historia diplomatica*.³ Szerzője a két nagy magyarországi protestáns egyház külső történetét, vagyis a világi hatóságokhoz való viszonyukat, a velük kapcsolatban hozott törvényeket, országgyűlési tárgyalásokat ismerteti, illetve ezek doku-

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

¹ Vö. RÍTOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, Magyar Könyvszemle, 1973/2–4, 175–185 (I. közlemény), 364–376 (II. közlemény), itt 180–182, 185; TÓTH Gergely, *A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: A magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2017, 409–422, különösen 417.

² Graeme MURDOCK, *Responses to Habsburg Persecution of Protestants in Seventeenth-Century Hungary*, Austrian History Yearbook, 40, 2009, 37–52, itt 37–49; IMRE Mihály, *Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben = Uő, Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 51–77.

³ [OKOLICSÁNYI Pál], *Historia diplomatica de statu religionis Evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*, [s. l., s. n.], 1710. A művel korábban már foglalkoztunk más aspektusból. Lásd TÓTH Gergely, *Felekezeti és történelmi emlékezet: A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban*, Történelmi Szemle, 2010/1, 13–36, itt 21–23.

mentumait közli. A honi történészek ez elmúlt háromszáz évben alaposan kiaknázták, illetve méltatták a műhöz csatolt adattárat, de kevés figyelmet fordítottak a 150 főlíó oldalnyi elbeszélő részre, noha az egy önálló egyháztörténeti munkának tekinthető.⁴ Ugyanígy nem kutatták a mű keletkezési körülményeit, illetve szerzőjének személyét sem. Ami a genezist illeti, a nyomdász, illetve a szerző előszavából kiderül, hogy a mű – legalábbis annak első szerkesztése – 1704 nyarán készült a közelgő selmebányai béketárgyalásokra, ahol a császári delegáció, illetve II. Rákóczi Ferenc követei voltak jelen.⁵ A szerző később tovább dolgozott a művön,⁶ amely aztán 1710-ben külföldön, helymegjelölés nélkül nyomtatásban is megjelent – feltehetőleg Rákóczi egyik diplomatája, Körtvélyesi János jóvoltából.⁷ A szerző személyét máig némi bizonytalanság lengi körül, ám nézetünk szerint egészen bizonyos, hogy Okolicsányi Pál munkájának tekinthető. Neve csak a 18. század közepén merült fel szerzőként egy külföldi munkában (akkor is csak a családneve),⁸ de ez a megkésettség, illetve óvatosság nem különösebben meglepő a mű anonim megjelenése és főleg kényes tartalma miatt (Magyarországon egyenesen be volt tiltva). Előtte is, utána is felbukkantak más jelöltek, de Okolicsányi mellett kétségtelen argumentumok szólnak. (Nem zárjuk ki ugyanakkor, hogy a művön mások is dolgoztak.)

⁴ Vö. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, I–II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004, II, 73; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 136.

⁵ A szerző az előszóban utal az 1704 tavaszán kialakult válsághelyzetre, amikor a bécsi udvart a bajor és a kuruc seregek két oldalról fenyegették, valamint arra, hogy a Habsburgok szövetségesei ekkor ajánlották Lipót császárnak, hogy tárgyalásokba kellene bocsátkoznia Rákóczival, s ehhez saját magukat ajánlották mediátornak. ([OKOLICSÁNYI], *i. m.*, sztlan., *Prooemium*, [1]–[2].) Az előszó végén pedig megjegyzi, hogy „imminent de pace in Hungaria reducenda tractatus” (*uo.*, [5].), amivel logikusan csak az 1704. október 21-én kezdődött selmebányai béketárgyalásokra utalhatott, mivel az előszó elején élőként említi Lipótot, s az uralkodó haláláig (1705. május 5.), illetve 1704 tavasza után más béketárgyalás nem volt. Lásd még *uo.*, sztlan., *Typographus Lectori*, [1]. A selmebányai tárgyalásokra, s a rájuk vonatkozó iratokra lásd *Ráday Pál iratai*, I, 1703–1706, s. a. r. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAJ Ferenc, PAP László, Bp., Akadémiai, 1955, 179–194. Az előszó tehát biztosan 1704 áprilisa–októbere között kelt, s vélhetően a mű egy részét is elkészítette ekkor a szerző.

⁶ A történeti rész végén Okolicsányi megemlíti a Lipót felett tartott temetési beszédet, ami bizonyítja, hogy 1705-ben, vagy utána is dolgozott a művén. Lásd [OKOLICSÁNYI], *i. m.*, 150. Ezen kívül viszont nem találtunk olyan adatot, amely 1704 utáni eseményre utalna.

⁷ Daniel Eberhard Baring német történész-paleográfus 1737-ben megjelent oklevéltani munkájában azt állítja, hogy a *Historiát* „legnagyobb részt” egy bizonyos gróf Birendorff állította össze. Daniel Eberhard BARING, *Clavis Diplomatica, tradens specimina veterum scripturarum [...] subiiciuntur scriptores rei diplomaticae [...]*, Hannover, Förster, 1737, [II], 48. Birendorff nevű személy nem ismert a korszakból; azaz ismert, csakhogy álnévként. Az erdélyi származású Körtvélyesi János használta a Berendorff, Birndorff, Birendorff álnévet leveleiben (mintegy saját nevét „németesítve”), amikor az 1708. évi sárospataki országgyűlés, illetve az ott jelenlévő lutheránus és kálvinista rendek megbízásából a nyugati protestáns országokban tartózkodott 1709–1712 között, segítségkérés végett. Az álnév azonosítását, valamint Körtvélyesi életrajzát lásd *Ráday Pál iratai*, II, 1707–1708, s. a. r. BENDA Kálmán, MAKSAJ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1961, 53–54. Követségének időpontja magyarázatul szolgálhatna arra, hogy miért 1710-ben jelent meg a *Historia*. Vagyis gyanúnk szerint valószínű, hogy a mű kéziratát Körtvélyesi vitte ki Németországba, hogy azt propagandaanyagként felhasználhassa és kinyomtathassa.

⁸ 1754-ben újra kiadott művében (vö. az előző jegyzettel) Baring ezzel egészíti ki a *Historiáról* írtakat: „Hungarus vero quidam doctus Dn. Okolicsani auctorem existimari asseruit. In Hungaria hic liber proscriptus est.” Daniel Eberhard BARING, *Clavis Diplomatica, specimina veterum scripturarum tradens [...] iterata hac editione sic ab auctore recognita, emendata ac locupletata, ut novum opus videri possit*, Hannover, Förster, 1754, 82–83.

Az evangélikus családból származó, jogász képzettségű Okolicsányi Pál egész pályafutása a szerzőség irányába mutat.⁹ Már az 1681. évi országgyűlésen is részt vett, de az 1687–88-ban lezajlott diétán jutott jelentős szerephez. Fennmaradt az országgyűlésről írt naplója, amelyből kiderül, hogy a protestáns rendek nevében tizenkét követségben vett részt, valamint hét alkalommal bízták rá a protestánsok panaszait és kérvényeit taglaló emlékiratok szerkesztését.¹⁰ Az országgyűlés után az evangélikusok ágenseként továbbra is megfordult Bécsben egyes városok, sőt vármegyék evangélikus polgárai, illetve rendjei megbízásából. Ennek tanúsága többek között az uralkodó előtt 1699. november 9-én tartott beszéde, amelyben az evangélikus egyházat ért sérelmekről beszélt.¹¹ Ezután Rákóczi jogtanácsosaként 1700-ban belekeveredett a fiatal főúr és Bercsényi Miklós Habsburg-ellenes szervezkedésébe. A mozgalom lelepleződése után 1701-ben Lengyelországba menekült, de aztán kegyelmet kért és kapott a császártól.¹²

1704-ben Okolicsányi már az udvar híve volt, és császári békebiztosként jelen volt az ez év márciusában lezajlott gyöngyösi tárgyalásokon. Ám ekkor sem feledkezett meg arról, hogy saját egyháza jogait és érdekeit képviselje. Amint arról emlékirataiban Rákóczi is ír, a második gyöngyösi értekezleten Okolicsányi közös fellépésre biztatta a protestáns követeket abból a célból, hogy ismertessék el a felkelt rendek vezetőjével a protestánsok jogait és igényeit.¹³ Ugyancsak császári megbízottként volt jelen az októberben megrendezett selmebányai traktátuson.¹⁴ Ám a béketárgyalások kudarcba fulladtak, így Okolicsányi hiába bízott a békés rendezésben. Sőt, személyes tragédia is érte: fiát, Okolicsányi Kristófot, Turóc vármegye követét a felkelt rendek halálra ítélték és kivégezték az 1707. évi ónodi országgyűlésen, amiért az követségével, Rakovszky Menyhérttel együtt tiltakozott a kirótt adóterhek és a rézpenz miatt, továbbá a császár békeajánlatának elfogadását szorgalmazta.¹⁵ Az országgyűlés az apát, Pált is „tisztos fogságra” ítélte, mint lehetséges felbujtót,

⁹ Alapvető életrajzi adatait lásd HECKENAST Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*, s. a. r., kieg., bev. MÉSZÁROS Kálmán, Bp., História – MTA TTI, 2005, 314.

¹⁰ Az eredeti napló – amelyet az Osztrák Állami Levéltárban őriztek – nagy valószínűséggel elpusztult 1927-ben. Szerencsére Baranyai Béla még korábban legépelte. A másolatot lásd MOL P 1568. 4. cs. Baranyai Béla hagyatéka, 22. tétel. (Itt köszönöm meg Fazekas István segítségét, aki a kézirat sorsáról és a másolat létezéséről tájékoztatót.) Baranyai más vonatkozásban felhasználja a naplót, és sűrűn hivatkozik rá alábbi cikkében: BARANYAI Béla, *Hogyan történt az 1687/88. évi 1–4. törvénycikk szerinti törvényszöveg becikkelyezése (Első közlemény)*, A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1933, 65–104.

¹¹ OKOLICSÁNYI PÁL, *Oratio ad Suam Majestatem Sacratissimam die 9. Novembris anno 1699. circa octavam horam vespertinam in negotio religionis habita a G. Domino Paulo Okolicsányi*, OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 3977, ff. 72v–77v.

¹² Téves az a tudósítás, miszerint Rákóczival együtt őt is elfogták volna. Kegyelmi kérvénye csak feltételezés, de másként aligha magyarázható, hogy bár 1701-ben idézést adtak ki ellene, mégis rövidesen hazatérhetett, s eljárás sem indult ellene. Vö. LUKINICH Imre, *II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára*, Bp., MTA, 1935, 135–136, et passim. Rákóczi és Bercsényi szervezkedésének bemutatását még lásd KÖPECZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., Osiris, 2004, 130–147.

¹³ *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin – II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*, ford. Vas István, bev., jegyz. KÖPECZI Béla, a szöveget gond. Kovács Ilona, Bp., Akadémiai, 1978, 342.

¹⁴ Lásd *Ráday Pál iratai*, I, i. m., 179.

¹⁵ Turóc vármegye tisztikara – nyilvánvalóan az alispáni tisztséget betöltő Okolicsányi Kristóf kezdeményezésére – előbb írásban fogalmazta meg panaszait, s küldte el az alsó-magyarországi vármegyéknek 1707 januárjában,

ahonnan csak egy év múlva, 1708 júniusában szabadult.¹⁶ Békeközvetítésre ezután már nem vállalkozott, politikailag azonban aktív maradt, mivel 1709–1715 között részt vett az I. József, majd III. Károly által összehívott pozsonyi országgyűléseken, ugyancsak Turóc követeként, s ismét az evangélikusok jogaiért szállt síkra – kevés sikerrel.¹⁷ Halálának pontos dátuma ismeretlen; 1721-ben már néhaiként említik.¹⁸

Okolicsányi fentebb említett naplója, illetve 1699. évi beszéde feltűnő szövegszerű és tartalmi azonosságokat mutat a *Historia diplomatica* vonatkozó részeivel, ami kétségtelen bizonyítékul szolgál szerzőségére.¹⁹ De a mű hangvétele, irányultsága is egyértelműen alátámasztja eme feltevést. Szerzőnk ugyanis a mű előszavában Rákóczi mozgalmáért elsősorban a katolikus klérus túlkapásait okolja, míg a bécsi udvar esetleges érintettségéről hallgat.²⁰ Hangsúlyozza továbbá, hogy a szabadságharc vezetői katolikus főurak, míg a felkelésben részt vevő protestáns tömegeket könnyen le lehetett volna csendesíteni még a rebellió kirobbanása előtt, ha legalább a lelkiismereti szabadságukat meghagyták vol-

majd amikor ez az irat az országgyűlésen tárgyalásra került, a két turóci követ továbbra is ragaszkodott az abban megfogalmazott sérelmekhez, ami aztán a veszтüket okozta. Az eseményre legújabban lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ónodi országgyűlés: Régi és új kérdésekkel*, Hadtörténeti Közlemények, 2007/4, 1119–1156, különösen 1144–1145.

¹⁶ HECKENAST, *i. m.*, 314.

¹⁷ Vö. *A magyar honi protestáns egyház története*, szerk. ZSILINSZKY Mihály, Bp., Athenaeum, 1907, 338, 434–435. Érdekes adalék, hogy Okolicsányi birtokadományban részesült az uralkodótól. (*Uo.*, 395.) Ugyanakkor 1712-ben előbb beválasztották, majd kizárták abból a küldöttségből, amely a koronát Pozsonyba hozta, azzal az indokkal, hogy protestáns nem tartózkodhat a korona közelében. Lásd SZIJÁRTÓ M. István, *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, Bp., Országgyűlés Hivatala, 2016, 97. Okolicsányi 1712. évi országgyűlési szereplésével kapcsolatosan érdekes adalékokat nyújt Hermann Engelbert morvaországi ciszterci szerzetesnek a gyűlésről készített részletes feljegyzése. Lásd *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*, szerk. FORGÓ András, Pannonhalma–Veszprém, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 214, 215, 234, 257. Okolicsányi egyébként az 1709–1715. közötti országgyűléseken kompromisszumos megoldásra törekedett, vagyis kereste a kiegyezést az udvarral és a klérussal a protestánsok jogai terén. Lásd FORGÓ András, *Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában = uo.*, 7–63, különösen 32–37; Uő, *Egyház – rendiség – politikai kultúra: Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*, Bp., Szent István Társulat, 2017, 78–84.

¹⁸ HECKENAST, *i. m.*, 314.

¹⁹ Így például Okolicsányi az 1699-es beszédében, majd a *Historiában* is úgy próbálja (félre)magyarázni az 1681. évi országgyűlés vallászatadságról szóló sorsdöntő törvénycikkét, illetve a benne szereplő *salvo tamen jure dominorum terrestrium* szavakat („de a földesurak jogának sérelme nélkül”, 1681: XXV.), hogy az a jobbágyok földesúri terheinek épségben hagyására vonatkozik – holott világos volt, hogy itt a birtokos nemesek kegyúri jogára utal a törvény, s e megjegyzés révén jogilag is megszűnik a jobbágyok szabad vallásgyakorlata. A két szövegrész: „Est vero non alius sensus huius clausulae, quam quod non obstante religionis exercitio rusticis etiam catholicorum dominorum concessio, servitus, qua plebs tenetur dominis suis, salva manere queat; quod veluti iustum nemo impedit.” OKOLICSÁNYI, *Oratio, i. m.*, ff. 74v–75r; „Verus sensus clausulae istius alius certe non est, nec esse potest, quam ut salvum ius Dominorum terrestrium seculare et quasi corporale quoad exigendas servitutes, operas rusticas, et reliquas praestationes maneat, cum enim libertas ratione religionis subditis aliam religionem profitentibus, quam eam cui ipsorum Domini terrestres addicti sunt, concessa et confirmata fuisset [...]”. Uő, *Historia, i. m.*, 101. A törvénycikk megalkotása körüli vitákra lásd ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatióról kezdve*, I–IV, Bp., Magyarországi Protestáns Egyház, 1880–1897, III, 442–516; a törvénycikkre lásd BENCZÉDI László, *Az 1681. évi soproni országgyűlés és vallásügyi végzése*, Confessio, 1981/4, 32–42, különösen 39–40. Egy további egyértelmű megfelelésre Okolicsányi két műve között lásd a 27. jegyzetet.

²⁰ [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, sztlan., *Prooemium*, [2]–[3].

na.²¹ Ez az érvelés hajszálpontosan illik Okolicsányi személyéhez. A *Historia diplomatica* megírásával ugyanaz volt a célja, mint ami gyakorlatilag egész pályafutása során – miként az országgyűléseken, úgy a béketárgyaláson is tematizálni akarta a protestáns sérelmeket, s azt akarta elérni, hogy ezek orvoslása az udvar és a felkelt rendek közötti megegyezés része legyen.

Három fő narratíva a *Historia diplomatica*-ban

Okolicsányi művének egyik meghatározó vonása az a nagyon következetes és a korokban igen népszerű narratíva, miszerint a honi protestáns egyházak története kezdettől fogva nem más, mint üldöztetés, jogaik csorbítása és megsértése, természetesen a klérus és a jezsuita rend által. Ez a megközelítés az 1670 utáni időszakot tekintve helytálló volt, de a korábbi idősakra, a honi reformáció első 150 évére már kevésbé. Okolicsányi azonban már a hitújítás első képviselői kapcsán kijelenti: a reformátorok nem hoztak erőszakot, lázadást, hanem éppen velük szemben alkalmaztak erőszakos eszközöket.²² Eme állítás-hoz ragyogó alapot szolgáltatott a II. Lajos alatti, lutheránusok ellen hozott törvények, amelyeket Okolicsányi teljes terjedelmükben idézett.²³ Szerzőnk szerint kész csoda, hogy két évszázad után is a reformáció híve maradt az ország nagyobb része, noha az üldözések egy percig sem maradtak abba ellenük.²⁴ A *persecutio* emlegetése az egész szövegben folyamatosan jelen van. Okolicsányi egyébként az üldöztetés tematizálásával és az egész honi egyháztörténetre való kiterjesztésével bizonyos értelemben saját magával is ellentmondásba keveredik, mivel egyébként három nagy egységre, keletkezésre és növekedésre, napfordulóra, vagyis voltaképpen aranykorra, illetve alászállásra, elbukásra osztja a honi protestáns egyháztörténetet, az organikus államelmélet mintájára.

Az üldöztetés narratívájával szorosan összefüggő motívum a reformáció híveinek mártíromsága, mártírokként való bemutatása a műben. Okolicsányi már a 17. század eleji események kapcsán megjegyzi, hogy a protestánsok üldözése a pogány zsarnokok keresztény

²¹ „Nunc in Hungaria, ceu res ipsa loquitur, soli Catholici tumultuantium capita sunt, tanta cum praerogativa et cautela, ut, tametsi numero et viribus Evangelici longe praestent, vix tamen ulli eorum primaria adhucdum collata videantur esse officia bellica [...] Sed quaeso, annon intererat Regis, imminente metu rebellionis, maiorem regnicolarum partem, quae in Evangelicae et Helveticae Confessioni addictis consistit, in officio Subiectionis retinere? Facile hoc fieri potuisset, dummodo conscientiae libertas sola illis relicta fuisset.” *Uo.*, [4]. Vö. TÓTH, *Felekezeti és történelmi emlékezet, i. m.*, 21.

²² „Quinimo sub initium statim gravissimas persecutiones, ferrum, ignem, et varia mortis et cruciatuum genera, quibus in eos grassabantur, experti sunt primi huius doctrinae instauratores...”. [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, 5.

²³ *Uo.*, 3–4. A törvényekre, amelyek alig néhány hónapig voltak érvényben, de amelyekre aztán a katolikus és a protestáns fél is előszeretettel hivatkozott, lásd CSEPREGI Zoltán, „*Lutherani omnes comburantur*”: *Legenda, források, rekonstrukció = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 30–40.

²⁴ „[...] ut sine admiratione cogitari non possit, per duo iam saecula [...] maiorem longe partem incolarum Hungariae et Transylvaniae, in dissensu et secessu ab ecclesia Romano-Catholica constantissime perdurasse, persecutionibus dirissimis, et vix in ulla alia mundi universi parte auditis, nunquam cessantibus [...]” [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, 5.

vértanúk elleni kegyetlenkedéséhez hasonlítható.²⁵ A gyászévtized idején elítélt lelkészek ugyancsak mártírokként jelennek meg művében.²⁶ Érdekesebb ennél, hogy Okolicsányi azokat a protestáns közembereket is vértanúkként, de legalábbis mártír attribútumokkal felruházva mutatja be, akik az 1680-as, illetve 1690-es évek ellenreformációs intézkedéseinek az áldozatai voltak. A legjobb példa erre az a trencsényi katolikus polgárásszony, aki evangélikus férfihez menvén feleségül, önszántából áttért annak hitére, s attól sem a börtön, sem a kivégzéssel fenyegetőző városi tanács, sem pedig a száműzetés nem tántorította el.²⁷ Az asszony állhatatosságának, a városi tanács előtti bátor szavainak érzékletes elbeszélése egyértelműen szentéletrajzokra, illetve protestáns mártírtörténetekre emlékeztet.²⁸

A harmadik nagy narratíva a *Historiában* a klérus felelősségének folyamatos hangoztatása, amely kiegészül az obligát jezsuitaellenes argumentumokkal. A klérus Okolicsányi szerint folyamatosan félrevezeti, becsapja a mindenkori uralkodót, s eltitkolja előtte az igazságot; emellett a katolikus papok meg vannak győződve arról, hogy akkor méltóak hivatásukhoz, ha éjjel-nappal a protestánsok kiirtásán buzgólkodnak.²⁹ Okolicsányi első sorban közjogi érveket sorakoztat fel ellenük: a protestánsok számára törvényileg biztosított szabadságokra hivatkozik, s ezek megszegését, illetve újabb törvénycikkelyekkel való korlátozását kéri számon a katolikus oldalon. Nagyon érdekes jelenség, hogy Okolicsányi a pápával szemben a király apostoli jogkörére apellál. Mint írja, e cím birtokában a Habsburg uralkodó – és a magyar klérus! – nem köteles engedelmeskedni a katolikus egyházfőnek, ha az a protestáns egyházak elleni fellépésre buzdítana.³⁰ A magyar király apostoli mivoltát azonban az ellenoldal is régóta érvként alkalmazta – ráadásul jóval eredményesebben. Bársony György 1670-ben megjelent híres-hírhedt művében éppen azt állította, hogy a királynak ez a régi, Szent Istvántól eredő titulusa szabad kezét biztosít neki egyházi

²⁵ „Deploranda est insania! quae in Orbe Christiano nimium invaluit, ut quicquid crudelitatis in primitiva Ecclesia Ethnici Tyranni, contra Martyros Christianos perpetrarunt, nunc Christiani invicem contra Christianos, eodem rigore, eademque truculentia exercere justum, imo pium esse credant.” *Uo.*, 20.

²⁶ Lásd például *uo.*, 53.

²⁷ Nagyon jellemző az a részlet, ahol Okolicsányi azt beszéli el, hogyan válaszolt az asszony a tanács fenyegetéseire: „Tandem, ni ejuraverit haeresin (uti illis vocare placuit), per carnificem [...] caesam relegatum iri indicant, sic enim iam Magistratui visum et Senatus consulto decretum esse. Agerent, respondit, quod videretur, se iam dixisse et reiterare, se nunquam mutaturam religionem, quam veriore esse agnovisset, imo instituit, ut potius accelerarent destinatum, quam tot molestis ac ingratibus angoribus excruciantur.” *Uo.*, 114. A történet egyébként szerepel Okolicsányi 1699-es beszédében is. Lásd OKOLICSÁNYI, *Oratio, i. m.*, f. 75r.

²⁸ A tanács általi elítéltetés és a tanács előtti tanúságtétel alapvetően a krisztusi szenvedéstörténetre megy vissza, ennél fogva a szentéletrajzokban és a protestáns mártírológiákban is állandó elem. A jelenségre általában lásd FABINY Tibor, *Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában = Mártírium és emlékezet, i. m.*, 15–29, különösen 16–17; TÓTH Zsombor, *Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 423–437, itt 424.

²⁹ „Venerabilis Clerus Romano-Catholicus, in Hungaria [...] se eum in errorem induci nonnunquam patiatur, ut credat, se non posse non contra dissentientes in Religione perpetuo quasi bello colluctari, et Ecclesiasticorum nomine indignos esse, qui pro horum extirpatione diu noctuque non allaborent.” [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, 20.

³⁰ *Uo.*, 62–63.

ügyekben, így a protestánsok ellen is.³¹ Okolicsányi tehát itt az ellenfél fegyverét próbálta használni – de majd csak Mária Terézia, illetve II. József lesz az, aki vélelmezett apostoli jogkörét a katolikus egyház korlátozására alkalmazza.

A mű honi és nyugat-európai kontextusai

Ha most tágabb összefüggésben vizsgáljuk a *Historia diplomaticát*, könnyen felfedezhetők azok a kapcsolódási pontok, amelyek révén Okolicsányi műve a kor protestáns egyháztörténet-írásába illeszthető. Már maga a szerző motivációja is egy ilyen illeszkedési pont. A *Historia* apologetikus jellegű, mivel a protestáns egyházak létjogosultságát, történelmi jogait hangoztatja – ahogyan általában az 1670 utáni válságidőszakban az összes, részben vagy egészben egyháztörténettel foglalkozó, protestáns szerző által írt munka. A már említett Bársony-féle *Veritas* ugyanis éppen az említett létjogosultságot vonta kétségbe. A protestáns értelmiségi elitnek tehát elemi érdeke volt, hogy a katolikus állásponttal szemben egy saját történelmi narratívát alkosson.³² Ezt tették a Bársonyt, illetve más katolikus munkákat cáfoló szerzők, majd ezt tette a Szentiványi Márton jezsuitával vitatkozó Kocsi Csergő János is, a gályarab Bálint testvére. Ő ugyanis *Malleus XV dilemmatum* című művében a Szent Istvánon és a *Patrona Hungariae*en alapuló (s ezzel saját régiségét, elsőségét hangoztató) katolikus műltszemlélet ellenében kifejtette, hogy a magyarságot valójában a bizánci egyház térítette meg, s Szent István „tisztább hite” is ennek köszönhető – amely azonos a protestánsok hitével.³³ (Okolicsányi valószínűleg használta a *Malleust*, mert az utóbbi állítás nála is megtalálható, bár más hangszerelésben.)³⁴ Kocsi Csergő János elméletét Debreceni Ember Pál fejlesztette tovább, és *Historia ecclesiae reformatae* című munkájában az András apostol által megtérített szkítáktól a tiszta hitű Szent Istvánon, a valdenseken és a huszitákon keresztül megalkotta az „igazak egyházának” honi históriáját – egyfajta alternatív egyháztörténetként.³⁵ Ebben a múltépítésben vesz részt a *Historia diplomatica*

³¹ Vö. TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Bp., MTA BTK TTI, 2016, 39.

³² Az ekkoriban felívelő protestáns egyháztörténeti irodalom áttekintésére lásd TARNAI Andor, *Egyháztörténet és historia litteraria = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 459–461; újabban lásd TÓTH G., *A mellőzéstől a hitvitákon át, i. m.*, 417–419.

³³ Vö. TÓTH G., *Szent István, i. m.*, 86–94.

³⁴ Okolicsányi azt írja, hogy Szent István nem tűrte meg az evangélikusokat (!) az országban, amit első törvénykönyve első fejezete is bizonyít (ez az *Intelmek*, amelynek első fejezete a „katolikus hit megőrzéséről” szól), noha azok (az „evangélikusok”) éppen abban hisznek, amit ugyanebben a fejezetben a király a Szentírás és az egyházatyák alapján előírt: „Sane haud quaquam eiusdem sortis esse aestimari possunt Evangelici, quos sanctus rex Stephanus non ferendos et tolerandos in Regno in Lib. I. Cap. I. iussit, cum id omne apprime credant, quidquid in hoc Capite Rex ex Sacris Literis, Sanctorumque Patrum scriptis credendum esse tradit.” [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, 106. Kocsi Csergő János pedig éppen erre az *Intelmek*-szöveghelyre (tehát az első fejezetre) alapozta azt az állítását, hogy a protestánsok ugyanazt a tiszta hitet vallják, amit egykor Szent István is. Lásd TÓTH G., *Szent István, i. m.*, 89–90.

³⁵ A mű posztumusz kiadása: [DEBRECENI EMBER PÁL] – Friedrich Adolph LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania [...]*, Utrecht, Pools, 1728. Nemrég megjelent fordítása: DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes [et al.], Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009. A szöveg keletkezésére és sorsára lásd RITOÓK, *i. m.* Debreceni Ember Pál életére és prédikációira lásd CSORBA Dávid, „A’ sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008, 192–261. A szerző történelemképére lásd TÓTH G., *Szent István, i. m.*, 94–101.

szerzője is, aki a protestáns egyházak 16–17. századi külső történetén keresztül kívánja bizonyítani azok történelmi igazságát, s egyben a létezéshez való jogukat.

Okolicsányi művének főbb jellemvonásai közül a permanens üldöztetés motívuma a zürichi reformáció nagy hatású alakjától, Heinrich Bullingertől ered, aki a Szent Bertalan-éj után egy évvel kiadott művében üldöztetések láncolatának láttatta az igaz egyház történetét.³⁶ A gyászévtized e láncolat újabb elemeként recipiálódott mind külföldön, mind pedig itthon.³⁷ A nyugati protestáns közvélemény egyébként is nagyon egységesen lépett fel ilyen válsághelyzetekben, mivel a hitsorsosok üldöztetése bizonyítékul szolgált a római katolikus egyház gonoszságára, „tévelygéseire”. Így az üldöztetések emlékezete a protestáns identitás fontos része lett.³⁸

Az Okolicsányinál, illetve a honi irodalomban megjelenő mártírtematika részben szintén külföldi gyökerű. A gályarabságot elszenvedett lelkészeket az őket befogadó Zürich jeles professzora, Johann Heinrich Heidegger ünnepélyes beszéddel köszöntötte, aki mind ekkor, mind későbbi munkáiban a protestáns mártírfogalom ideális megtestesítőiként ábrázolta őket.³⁹ Ugyancsak Heidegger volt az, aki *Historia papatus* című, 1684-ben megjelent polemikus egyháztörténetében nagy teret szentelt a „gyászévtizednek”, s röviden összefoglalta a magyarországi protestantizmus korábbi, külső történetét is – vagyis tevékenyen részt vett a magyar egyháztörténet „egyetemessé tételében”.⁴⁰ Heidegger eme munkájának vonatkozó részét emelte át Okolicsányi saját művébe a gyászévtized bemutatásához.⁴¹

A honi előzményeket, illetve párhuzamokat keresve azt tapasztalhatjuk, hogy mind az üldöztetés, mind a mártíromság uralkodó narratíva lett a honi protestáns történeti irodalomban. A gályarabok mártírszerepe, ha nem is olyan kidolgozott formában, mint Heideggernél, de meghatározó motívum Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*ében, Otrokocsi Fóris Ferenc *Furor bestiae* című művében, s a gályarab-irodalom jó néhány egyéb alkotásában.⁴² Ugyanakkor az egyháztörténeti irodalomban is felerősödött a mártírok kultusza, s nemcsak a gyászévtizedre vonatkozóan. Id. Burius János, a neves evangélikus lelkész *Micae historico-*

³⁶ Lásd Heinrich BULLINGER, *De persecutionibus ecclesiae christianae [...]*, Zürich, Froschauer, 1573 (VD16 B 9749).

³⁷ Minderre lásd IMRE, *i. m.*, 62–63.

³⁸ MURDOCK, *i. m.*, 37; IMRE, *i. m.*, 72–73; TÓTH Zs., *i. m.*, 425.

³⁹ IMRE, *i. m.*, 59–66.

⁴⁰ Johann Heinrich HEIDEGGER, *Historia papatus, novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi fabro κατά βίαιον reposita*. Amszterdam, Wetsten, 1684, 476–523.

⁴¹ Vö. [OKOLICSÁNYI], *Historia*, *i. m.*, 69–86. Okolicsányi nem említi meg forrását – csak annyit ír, hogy az régóta megvan nyomtatásban (*uo.*, 69.) –, de a vonatkozó rész, néhány jelentéktelen változtatástól eltekintve, pontosan megfelel a svájci szerző munkájának.

⁴² A honi protestáns mártírkép alakulására, illetve a gyászévtizeddel megjelenő mártírológiákra lásd Győri L. János vonatkozó tanulmányait: GYŐRI L. János, *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Kálvin, 2015, 165–224. A nyugat-európai kontextusra lásd KESERŰ Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007, 313–332. A magyar példákra lásd NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = uo.*, 333–354; KOHLMANN Zsuzsanna, *Szenvedés és mártírsors a gályarab dokumentumokban = uo.*, 355–365; TÓTH Zs., *i. m.* A témával foglalkozik még: Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor); *Mártírium és emlékezet*, *i. m.*

chronologicae című gyűjtésében megemlékezett a libetbányai vértanúkról,⁴³ ahogyan a püspök Krmann Dániel is a *Hungaria evangelica*-ban.⁴⁴ Georg Haner 1692. évi erdélyi egyháztörténetében szintén szerepelnek a korai reformáció erdélyi vértanúi.⁴⁵ Debreceni Ember Pál a honi protestáns egyházak elődjait a pannóniai őskeresztényekben, illetve mártírokból fedezi fel; emellett a reformáció magyarországi története során ő is sorozatos üldözésekről, jogtalanságokról számol be, illetve vértanúságot szenvedő hitsorsosokról. Így emlékezik meg Radán Balázs beregszászi lelkészről, Kálmáncsehi Sánta Mártonról, az orvosdoktor-diplomata Jeszenszky Jánosról és a csehországi Habsburg-restauráció egyéb áldozatairól.⁴⁶ Szintén általános jelenség volt a kor egyháztörténeti irodalmában a bécsi udvar hallgatóságos felmentése, valamint a klérus kizárólagos hibáztatása az üldözésekért. A világi felsőség kritikájának hiánya érthető, hiszen éppen a „rebellió” és a bujdosókkal való szövetkezés ürügyén idézte be a pozsonyi törvényszék a lelkészeket, így az említett szerzők nyilván nem akartak semmilyen tápot adni e vádaknak. A jelenségre ismét Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*e, illetve Debreceni Ember Pál *Historiája* hozható fel példaként – mindketten gondosan kerülnek, hogy a Habsburg királyok felelősségét firtassák. Mint láttuk, Okolicsányi is hasonlóan gondolkodott: a lázadás ódiumát a katolikus vezetőkre, Rákóczi és Bercsényire akarta áthárítani, miközben óvakodott a Habsburg uralkodók visszamenőleges bírálataitól is.

Okolicsányi és társai öröksége

A honi protestáns egyháztörténet-írás az 1670 utáni vészterhes időszakban született meg. Ha végigtekintünk a szerzőkön, olyan embereket találunk, akiket közvetlenül vagy közvetve érintett a gyászévtized valamilyen retorziója, illetve az azt követő hosszú ellen-reformációs időszak. Vagyis egy súlyosan traumatizált nemzedék teremtette meg a honi protestáns egyháztörténet főbb narratíváit – hozzájuk kötődik az üldöztetésnek, a mártíromságnak, illetve a katolikus klérus bűnösségének az állandó tematizálása. Természetesen más tényezőket is számításba kell venni a honi protestáns egyháztörténet-írás gondolati sémáinak kialakulásánál: egyrészt a fent már említett nemzetközi, egyetemes protestáns történetiszemlélet kontextusát, illetve azt is, hogy a gyászévtized időszaka önmagában is megteremtette a saját gazdag recepcióját, kultuszát a honi evangélikus és református egyházon belül.⁴⁷ Voltaképpen a gyászévtized emlékezete és a vele egy időben megszülető

⁴³ A Burius nyomán szélesebb körben elterjedt történetre, s annak bizonytalanságaira lásd GUITMAN Barnabás, *A libetbányai vértanúk történetének szöveggyűjteménye = Mártírium és emlékezet*, i. m., 41–49.

⁴⁴ Vö. ZSILINSZKY Mihály, *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei, 1663–1740*, Bp., Müller, 1899, 91.

⁴⁵ Georg HANER, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum, inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora*, Frankfurt am Main–Lipcse, Fölginer, 1694 (VD17 14:078818A), 191, 199–200 skk. Művére újabban lásd TÓTH G., *Szent István*, i. m., 85–86.

⁴⁶ [DEBRECENI EMBER] – LAMPE, i. m., 1–29 (az őskeresztény mártírokról), 58, 67 (a II. Lajos alatti törvények), 103–104 (Radán Balázs), 279 (Kálmáncsehi Sánta Márton), 359 (csehországi mártírokról és Jeszenszky).

⁴⁷ MURDOCK, i. m., 50–52; Uő, *A magyar református egyháztörténet-írás = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatótörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2009, 59–81, különösen 64–65; a kultusz 19. századi továbbélésére és annak hátterére fontos tanulmány: FAZAKAS Gergely Tamás, *A magyar protestáns gályarabok emlékezete a*

honi protestáns egyháztörténet-írás polemikus hagyománya folyamatos kölcsönhatásban volt egymással, erősítette egymást, és egyaránt formálta a protestáns identitást.

A 19–20. században olyan szellemi áramlatok sodrásába került a reformáció megítélése, amelyek a polemikus narratívát erősítették. A romantika és a korai pozitívizmus az európai szabadságesszme megnyilvánulásának tekintette Luther és társai színre lépését, míg a cseh és a magyar történetírásban és közgondolkodásban a vallásháborúk, illetve a felekezeti szabadságért folytatott harcok a nemzeti függetlenségi küzdelmek előképeiként tűntek fel.⁴⁸ Ez az interpretáció a meghatározó Zsilinszky Mihály, a jeles evangélikus egyháztörténész munkáiban, de megfigyelhető nála az üldöztetést elszenvedő, vértanúkat adó egyház narratívája is, amely jól összefért a „haladó” reformáció és a „maradi” katolikus egyház küzdelmének leegyszerűsítő képével.⁴⁹ De ennél szorosabb párhuzamok is láthatók. Így például a korai bizánci térítés és a Szent Istvánt ért ortodox hatás emlegetése ugyanúgy megvan Zsilinszky-nél, mint a középkori eretnekmozgalmaknak a reformáció elődeként való bemutatása (igaz, ez utóbbi egyetemes protestáns narratíva).⁵⁰ Külön említendő talán legfőbb munkája, az országgyűlési vallásügyi tárgyalások vaskos kötetekben való feldolgozása, amelynek a *Historia diplomatica* az egyik fontos forrása és talán ihletője is.⁵¹ A híres Szekfű–Mályusz vita egyik vetülete ugyancsak a protestáns múltértelmezés és az ezzel összefüggő nemzeti és függetlenségi eszme, valamint ennek Szekfű-féle „katolikus” kritikája volt.⁵² Később a marxista történetírás ugyancsak „haladó irányzatnak” tartotta a reformációt, mint a magyar nép szabadságküzdelmeinek ideológiai hátterét, így fogékony volt a protestáns egyháztörténet polemikus narratívájára.⁵³ Szemléltető példának elég, ha elolvassuk Makkai László előszavát a *Magyar gályarab prédikátorok emlékezete* című, 1976-ban megjelent kötetben.⁵⁴

Okolicsányi Pál és egyháztörténetet író protestáns kortársai nehéz örökséget hagytak az utókorra. Az örökös harcban, üldöztetésben, jogfosztottságban élő, mártírokat adó egyház

19. század második felében = *In memoriam Görömbei András*, szerk. BARANYAI Norbert, IMRE László, TAKÁCS Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 121–134.

⁴⁸ Minderre bővebben lásd KÓSA László, *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon = Magyarok Kelet és Nyugat közt: A nemzettudat változó jelképei*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Balassi – Néprajzi Múzeum, 1996, 135–142, különösen 136; HATOS Pál, *A magyar protestantizmus eszmei fordulata a 20. század elején* = *Uő, Választott népek és a vereség kultúrája: Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből*, Bp., Ráció, 2013, 98–136, különösen 98–99.

⁴⁹ Vö. *A magyarroni protestáns egyház, i. m.*, Előszó (szltan.), et passim.

⁵⁰ *Uo.*, 3–13, 31–32.

⁵¹ ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések, i. m.*

⁵² A tárgyalt jelenség elsősorban a „Magyar Történet” Szekfű által írt részében (benne a magyarországi reformáció és ellenreformáció, valamint Bocskai, Bethlen, Rákóczi stb. radikálisan újszerű tárgyalásában), illetve az e körül kibontakozó vitában érhető tetten. Lásd ERŐS Vilmos, *A Szekfű–Mályusz vita*, Debrecen, Csokonai, 2000, 34–59. Erősen felekezeti színezetű volt emellett a Szekfű által írt nevezetes munka, a *Bethlen Gábor* körül fellángoló polémia is. Lásd ERŐS Vilmos, *A második „Száműzött Rákóczi” vita (Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének korabeli fogadtatása)*, Századok, 2016/1, 3–46. Lásd még DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*, Pozsony, Kalligram, 2015, 271–293.

⁵³ Vö. erről LENDVAI L. Ferenc, *Protestantizmus, forradalom, magyarság (Történetfilozófiai tanulmány)*, Bp., Akadémiai, 1986, 64–65; a jelenségre lásd még HATOS, *i. m.*, 98.

⁵⁴ MAKKAJ László, *Bevezetés = Galeria omnium Sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. FABINYI Tibor, LADÁNYI Sándor, MAKKAJ László, Bp., Magyar Helikon, 1976, 5–28.

képe saját idejünkben még kézenfekvő megoldás volt arra, hogy megmagyarázzák a példátlan erőszakkal és törvényteleniségekkel terhes gyászévtizedet. Ez az értelmezés azonban később meggyökeresedett, és sokáig domináns elem volt a honi protestáns történetírásban, részben azért, mert megfelelt új ideológiáknak és nézeteknek – illetve azért is, mert időközben a honi protestáns identitás szerves részévé vált. Fontos feladat lesz a magyarországi protestáns egyháztörténet historiográfiájának megírásakor e polemikus hagyomány feldolgozása, amely a 17. század végétől egészen a 20. század közepéig terjed – sőt, bizonyos „reflexek”, beidegződések vonatkozásában egészen napjainkig érezteti a hatását.